

A XVII. század énekelt dallamai

(A RÉGI MAGYAR DALLAMOK TÁRA MÁSODIK KÖTETÉRŐL)

Papp Géának 1970 tavaszán megjelent hatalmas műve¹ régóta várt, és az énekelt verseink szövegeivel foglalkozó irodalomtörténeti kutatás számára ugyanolyan nélkülözhetetlen forráskiadvány, mint ahogy a zenetörténet munkásai is jó évtizede várták és igen nehezen nélkülözték a Régi Magyar Dallamok Tára 1958-ban megjelent első kötetének² folytatását. Ma már nem lehet vitatkozni a fölött, hogy lehet-e, szabad-e figyelmen kívül hagyni, vagy akár csak másodrendű kérdésként kezelni a 17. század végéig nagy többségükben, sőt bizonyos hányadukat tekintve még azután is éneklésbeli előadásra szánt verseink igazi hordozóit, a dallamokat, amelyek a szövegeket inspirálták, vagy utólag társultak velük. Ezek a dallamok a tartós gyakorlatban olykor többféle szöveggel való együttélésben variálódtak: finomultak vagy megdermedtek, népi, népies műzenei vagy egyházi ágakat hajtottak, olykor eltérő stílusjegyeket vettek magukra. Mindazáltal ide-oda vándorlásuk akármelyik fázisában, akár variábilis, akár kővé dermedt állapotukban egyaránt a forma, a verslűktetés és a verselő készség, vagy a folyvást alakuló ízlés- és stílusfejlődés útjelzői voltak; gyakran egy-egy jövevény forma és a hazai verselő hagyomány, sőt az ősi ösztön közötti birkózásnak, igen sok esetben pedig a dallamok révén meghonosodó új formák által verselésünk pallérozódásának, gazdagodásának is tükreivé váltak, amint azt máig érzékelhetően és intenzitással tekintetében máig sem túlhaladott hatással Szenci Molnár Albert költői életművében szemlélhetjük.

De nélkülözhetetlen az ilyen „irodalmi”, azaz mind szöveg, mind dallam tekintetében írásban rögzített versek — egykorú általános elnevezésük szerint: *énekek* — számba vétele és rendszerezése azért is, mert összehasonlító népzenehatásunk nemzetközi rangja is megköveteli ezt a zenei összefüggések vizsgálatában kissé elmaradt irodalomtörténettől. Ahhoz hogy egy énekelt verset, vagy megfordítva: szöveges dallamot a bennük együtt jelenlevő kettős igénynek megfelelően értékelhessünk, elengedhetetlen az irodalmiságban és a néphagyományban egyaránt jelentkező, különböző alkalmak kapcsán, különböző szinten és különböző időben összeköttetésbe kerülő szövegi és zenei anyag együttes, komplex módszerű figyelembe vétele. Az ilyen vizsgálati módszer eredményességét, árnyaltságát és dialektikus összefüggéseit illetően Kodály Zoltán szolgáltatta az első korszakalkotó jelentőségű példákat, amikor rendre azonosította számos írásba nem foglalt, vagy elkallódott, következképp egyedül népzenei szájhagyományban megőrzött³ régi énekünk és verses históriánk (Árgirus stb.) eredeti melódiáját, és felfedte az egyházi népének, sőt néhány esetben a reneszánsz hangszeres zene vagy az antik mértékű humanista dallamok és egyes konkrét népzenei dallam-típusaink meglepő összefüggéseit. Azóta ő és mások is számos hasonló eredményt értek el, mind a régi magyar költői szövegek egykorú dallamainak felkutatásában, mind egyes vers- és dallamformák fejlődésének, vagy régi irodalmunk és zenei emlékeink nemzetközi kapcsolatainak feltárása terén. Ezen a területen Papp Géa mintegy harminc évre terjedő tudományos kutató tevékenysége,³ kivált a legutóbbi évtized folya-

mán közismerten a legtöbb eredményt felmutatók sorába emelkedett.

Most megjelent műve több mint negyedszázados céltudatos, fokozatosan elmélyedő és koncentrikus körökben kiszélesedő munkásság kiforrott összege. A könyv kézirata több mint öt évvel ezelőtt elkészült. Számos dallamközlésének sorszám szerinti idézetét már akkor alkalmam volt beledolgoznom „A humanista metrikus dallamok Magyarországon” c. könyvem jegyzeteibe.⁴ Időközben a Kiadó a könyv terjedelmének csökkentése érdekében két, tudományos szempontból nélkülözhetetlen fejezetét elhagyni kívánta, azonban mindkét lektori vélemény ragaszkodott azoknak publikálásához. A könyv bizonyos kényszerű összevonások következtében mégsem lehetett teljes, mert a 17. századi irodalmi dallamosság három rétege nem kapott benne képviselőt, illetve nem szerepel a dallamok főközléseinek lexikális rendjében. Ebben a vonatkozásban, bár megértéssel kell tudomásul vennünk a szerzőnek a 6. oldal második bekezdésében foglalt megokolását a század katolikus énekeskönyveiben szereplő liturgikus rendeltetésű, legnagyobb részükben gregorián himnusi dallamok elhagyásáról, mégis sajnálatosnak ítéljük azt a tényt, hogy a 16. századi anyagot tartalmazó RMDT i. kötetben megtalálható ilyen természetű anyag folytatásának elmaradása végeredményben csökkenti a dallamközlések teljességét.

Ugyancsak a teljesség rovására van a *genfi zsolnárdallamok* teljes hiánya. Ezekről Papp eredetileg könyve bevezető tanulmányának keretében egy teljes fejezetet készített; ez azután, mivel könyvből a fent említett összevonás következtében kimaradt, később külön jelent meg francia nyelven a *Studia Musicologica* 1967. évfolyamában.⁵ A hiányt nem is abban látjuk, hogy az összes genfi zsolnárdallamok nincsenek benne Papp forrásközléseiben. Ezek ugyanis közelesen meg fognak jelenni a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 6. kötetében. Van azonban néhány genfi dallam, amelyik variáns-alakban szövegével együtt napvilágot látott a század egy-egy katolikus népekeskönyvében.⁶ Ezek hiányzanak a dallamközlések összképéből, még akkor is, ha a szerző a bevezető tanulmányban foglalkozik velük.

A „Megtalált dallamok” c. hatodik fejezet olyan énekekkel foglalkozik, „amelyeknek dallamai ugyan sem nyomtatásban, sem kéziratban nem maradtak fenn... de nótautalások nyomán vagy más adatok alapján kisebb-nagyobb valószínűséggel azonosíthatók korabeli vagy csak később felszínre bukkanó dallamokkal.”⁷ Ezeket a dallamokat ugyan részletesen tárgyalja, jórészt a fejezetben belül hangjegyes formában is bemutatja, de forrásukra többnyire csak lábjegyzetben hivatkozik. Úgy véljük, hogy bár ezek a dallamok külön kategóriát képviselnek a főközlésben található, közvetlen zenei írásbeliségből származókkal szemben, mégis szükséges lett volna — esetleg a dallamközlések végén egy folytatólagos sorszámozású függelékrészben — belefoglalni őket a főközlésbe.

Az ilyen kényszerű összevonásokon túl azonban mégis úgy látjuk, hogy végeredményben a könyv, bár anyagában kissé szegényebbé vált és kereteiben szűkült is, másrészt Papp szerkesztő képességének és tudósi öko-

nómiájának jóvoltából kétségtelenül sokat érlelődött és leglényegesebb anyagát illetően mégsem lett szegényebb, vagy végső keretein belül hiányossá, sőt talán nyert is áttekinthetőség tekintetében.

A könyv első 199 lapját elfoglaló, nyolc fejezetbe osztott bevezető tanulmányt a Tudományos Minősítő Bizottság kandidátusi értekezésül elfogadta. Fő érdemét a tárgy történelmi jelentőségének megfelelő széles koncepciójú történelmi beállítás mellett páratlan tudományos alaposágában, a régi magyar zenetörténet és a népzene, valamint a verstörténet sokrétű összefüggéseinek módszeres vizsgálatában, tehát abban látjuk, hogy a szerző műve minden részében számos egyéni kutatásból származó eredményt mutat fel, kutatási módszerei pedig mind az irodalom-, mind a zenetörténet felől nézve korszerűek, dialektikusak és rendkívüli alaposágról tanúskodnak.

Értekezésének nyolc fejezete a következő címetek viseli: I. Az ének szerepe a XVII. század magyar társadalmában; II. XVII. századi dallamaink forrásai; III. Az énekszövegek forrásai; IV. Énekeink strófaszervezete és ritmusa; V. Dallamformák és dallamtípusok; VI. Megtalált dallamok; VII. Énekelte dallamaink idegen kapcsolatai; VIII. Az idegen hatások társadalmi háttere. Új tudományos eredmények tekintetében különösen kiemelkedőnek tartjuk a IV., V. és VII. fejezeteket. Például: a dallamritmusoknak és -formáknak ennyire részletes és rendszerezett, táblázatos összeállításában ennyire áttekinthető elemzésére eddigi szakirodalmunkban nincs példa. 17. századi dallamaink külföldi, kivált lengyel és német kapcsolatainak feltárása ugyancsak számos, szemléletesen feldolgozott új eredménnyel, tanulságos művelődéstörténeti összefüggések feltárásával gazdagítja ismereteinket.

Aligha szorul különösebb magyarázatra, hogy a század dallamainak túlnyomó részét egyházi énekeskönyvek tartották meg, és hogy a világi tárgyú énekekben is igen gyakori az istenes hang. Az sem lep meg, hogy a 16. századi énekek protestáns túlsúlya után itt már előtérbe lép, sőt szinte uralkodóvá válik a katolikus források és a katolikus tartalmú énekek szerepe és száma, ami abban is kifejezésre jut, hogy 1651-óta egymást követik a megbízható hangjegyzésű, sajátos anyaguk mellett az előző századból átvett, protestáns eredetű énekeket is tartalmazó katolikus énekeskönyvek. Figyelmet érdemel itt a szerzőnek két észrevétele: 1. a kor szerelmi költészetének csupán kéziratban (tehát a nyomtatott egyházi énekeskönyvektől nem befolyásoltan) fennmaradt emlékei úgyszólván teljesen nélkülözik a dallamfeljegyzéseket, sőt gyakran a nótajelzéseket is; 2. „a vallás ebben a korban még a legfőbb tudatformának számít, s a feudalizmus Európaszerte tapasztalható megerősödésével” — tegyük hozzá: az ellenreformáció küzdelmei révén is — „ismét az érdeklődés homlokterébe került.” (25. 1).

Természetesen a legjobb mű, így Papp Géza könyve is felvet olyan, részben kiegészítő, részben értelmező vagy bíráló reflexiókat, amelyek közül a legfontosabbakat nem hagyhatjuk említés nélkül. Így pl. a 19. lapon, a nemesi költészettel kapcsolatban, a műveltségi szint emelkedésének megállapításával kapcsolatban hasznos lett volna leszögezni, hogy ilyen emelkedés zenei tekintetben nem mutatható ki, mert az ösközösségi, majd pedig a paraszti életformában kialakult és arra jellemző írástalan zenei gyakorlat az európai fejlődésben az írásbeliség szintjét elébb az egyházi rend szűk körére korlátozott liturgikus prakszisban, később pedig az egyházi kerettel részint párhuzamos, részint abból kilépő és önálló polgári zeneműveltségben éri el. Ennek az utóbbinak előfeltétele az urbanizáció, mely az adott hazai viszonyok között és a tárgyalt korszak-

ban nálunk még nem tudott kifejlődni, és a dallamemlékeink egykorú feljegyzésében mutatkozó hézagosság legfőbb okozója volt.

Szölösy Ben-dek szlovák nyelvű énekeskönyvének⁸ tárgyalásánál (42.1.) jó lett volna a szerzőnek legalább egy mondatban utalni arra, hogy a magyar „Cantus Catholici” legmagyarabb, elsősorban históriás stílusú dallamainak a „Pýsně Katholické”-ben mutatkozó hiánya mekkora károsodást okozott a két szomszédos nép zenei csereforgalma tekintetében. Ez a csereforgalom a spontán népzenei gyakorlatban mindig kölcsönös volt, és a két nép dallamainak kétoldalú, szabad átsugárzását semmi sem gátolta. Nincs itt helye annak, hogy *Szölösy* nyilván jól elgondolt és felettesinek felfogását is tükröző szerkesztői alapállásának akár egyház-, akár nemzetiségpolitikai indítékait boncoljuk, vagy az akkor elhagyott anyagot ma rekrimináljuk. Annyi azonban kétségtelen és el nem hallgatható, hogy a zenei írásbeliségnek az egyházi énekeskönyvekben elérhető szerény, de terjedékenysége tekintetében annál jelentősebb alsó lépcsőfokáig eljutott dallamok különösen alkalmasak egy fejlődésben gátolt és elszigetelt nép zenéjének a nyelvi határokon túli kisugárztatására. A 17. századi magyar dallamosság — részben a vallásos formában létrejött verses irodalom — ilyen kisugárztatására *Szölösy* szlovák énekeskönyve lehetőleg volna az első és még nagyon hosszú ideig egyetlen alkalom és lehetőség. Ennek az alkalomnak bármilyen, és az adott körülmények között mégoly érthető okból történt elmulasztása művelődéstörténetünk „kihagyott gólyhelyzeteinek” sorában nem maradhat említés nélkül, kivált ha figyelembe vesszük, hogy *Szölösy* 1651-beli magyar énekeskönyve nemcsak magyar dallamainak kiválogatásában, hanem azok zenei közlésformájában is kiemelkedő értéke.

A 46. lapon *Ilyés* Istvánt idézi, aki jórészt protestáns eredetű zsolttáránekeinek dallamairól előszavában így szól: „Nótájokat, amint tudtam, mind inkább megtartottam.” — Természetes, hogy *Ilyésnek* nem volt célja, sem érdekében nem állott a dallamok minden áron való elváltoztatása. Mégis kétségtelen, hogy az „amint tudtam” kifejezése nem vonatkozhat forráshűségre, hanem mai nyelvre lefordítva valami ehhez hasonló jelent: „amennyire tanultságom, ízlésem és a hallomásból megismert dallamok egybevetéséből jónak láttam”. Ez az értelmezés cseppet sem kisebbíti *Ilyés* érdemét, de nem csökkentti dallamközléseinek önmagukban való értékét. Csupán azt húzza alá, hogy az „amint tudtam” kifejezés nem erősíti és nem tájítja ki, hanem inkább szűkíti a mondat állítmányának érvényét.

Losontzi István, 1778. évi halottaskönyve előszavában olvassuk: „... kótáikat-is, a'mint tudtam, le-rajzoltam.” Köztudott, hogy hangjegyes énekeskönyveink között ez a kiadvány tartalmazza a legtöbb zenei hibát. Ez azonban *Losontzinál* az ő zenei ismeretei fogyatékoságából következik, míg *Ilyésnél* inkább tudatos szerkesztői tevékenységre kell gondolnunk. Erre a legmeggyőzőbb példát éppen *Ilyés* 22. (*Szenci Molnár*nál 23.) zsolttárának dallamalakja szolgáltatja. *Ilyés* mind a dallamot, mind a szöveget, „amint tudta”, megtartotta. Ez azt jelenti, hogy *mindegyiken változtatott*. Szövegváltozata simább, prozódiailag jobb *Szenci Molnár*nál, dallama azonban önkényes hangmódosításokkal zsúfolt, a német katolikus gyakorlatból ki nem mutatható, egyéni alakítású változat. *Ilyés* érdemét és jelenetőségét sem nem csökkenti, sem nem öregbíti, csupán a maga — kétségtelenül érdekes és jelentős — művelődéstörténeti helyére állítja.

A 21. és 22. sz. dallamok egybevetése (133. 1.) szellemes és meggyőző, de — legalábbis protestáns részről

— nem bizonyít olyan *rendszeres* többszólamú gyakorlatot, amilyent a szerző a lap utolsó bekezdésének nyegedik sorában feltételez. Gondoljunk ebben a vonatkozásban a „Boldog az olyan ember az Istenben” (I. Psalmus) Eperjesi graduálbeli csonka kórustételének szép tenordallamára. Többszólamú gyakorlat esetén ezzel a szöveggel aligha a sűrű diszkánt-dallam, hanem a szép, lendületes tenor maradt volna fenn az énekeskönyvekben.

Az Eperjesi graduálban nem csak néhány, hanem 14 genfi zsoltár *Goudimel*-kórusletétje van benne, ami a graduál énekkari anyagának több mint negyedrésze. Nem említi azt a nagyon érdekes tény, hogy az ún. Pozsonyi Korálkönyvben 103 genfi dallam van, köztük 9 eredetileg dūr melódia moll változatban. Ez az evangélikus kézirat minden valószínűség szerint a 18. század utolsó negyedéből való. Leírójának ismernie kellett az 1774-i, ill. 1778-i debreceni énekeskönyveket. A Győri Kézirat valamivel fiatalabbnak látszik.

A németből fordított 36 éneknél¹⁰ nagy könnyebbé lett volna valamennyiük dallamának bemutatása. Ezek ugyanis — szintén a már említett kényszerű „takarékosági” okokból — nincsenek benne a főközlésekben, a pontos bibliográfiai adatokkal ellátott felsorolásukban azonban csak mintegy harmadrészüik dallamával találkozunk. Ezeknek az evangélikus énekeknek a használata és hatása ugyan nem terjedt ki nagyon széles körben, de teljes és megfelelő elhelyezésük közzétételük szükséges lett volna.

Igen sikerültnek, tömör fogalmazásában is kellően árnyaltnak és tartalmi tekintetben is helytállóknak tartjuk az idegen hatások társadalmi háttérével foglalkozó VIII. fejezetet. Úgyszintén nagyon hasznos mind a főszövegben, mind a jegyzetekben a sorozat első, 16. százi kötetével való kapcsolatok pontos regisztrálása, több esetben a vonatkozó adatok kiegészítése, olykor pótlása vagy helyesbítése is.

Már az RMDT I megjelenésekor többen hiányolták a név- és tárgymutatót. Sajnos, ezt a jelen kötetben is

hiába keressük. Ugyancsak igen szükséges lett volna a könyvhöz egy megfelelő részletességű, kb. egy szerzői, esetleg nyomdai ívre terjedő német- vagy angol nyelvű összefoglalást csatolni. Erre kiválóan megfelelt volna a kandidátusi vitára tömören és jól megfogalmazott tézisek fejezetcímek szerint is tagolt szövegének fordítása. A magyar zenetudomány előkelő nemzetközi rangja nemcsak megérdemli, hanem egyenesen megköveteli, hogy egy ennyire fontos kiadvány legalább egy komoly tartalmi kivonat erejéig hozzáférhetővé váljék a magyarul nem olvasó szakemberek részére.

Papp Géza könyve több mint kandidátusi értekezés: zenetörténetünk egy fontos évszázadának, vagy pontosabban stíluskorszakának heterogén elemekből álló, de gondos és szerencsés kézzel egy kévébe kötött szintézise. Ez a mű mind a muzikológusok, mind az irodalomtörténet, de az egyháztörténet munkásai részéről régóta várt és ezután még hosszú időig nélkülözhetetlen, forráskiadványnak és rendszerezésnek egyformán kitűnő, magas színvonalú és korszerű szemléletű munka. Megjelenését nyereségnek tartjuk és örömmel üdvözöljük.

Dr. Csomasz Tóth Kálmán

JEGYZETEK

- 1 Papp Géza, A XVII. század énekelt dallamai (Régi Magyar Dallamok Tára, II.), Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.
- 2 Csomasz Tóth K., A XVI. század magyar dallamai (Régi Magyar Dallamok Tára, I.), Akadémiai Kiadó, Bp. 1958.
- 3 Papp G., A magyar katolikus egyházi népének kezdetei, Bp. 1942.
- 4 Csomasz Tóth K., A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.
- 5 Papp G., Le psautier de Genève dans la Hongrie du XVIIe siècle. *Studia Musicologica*, Bp. 1967. 281–299 l.
- 6 42. zsoltár az 1651-i Cantus Catholici-ban, 173. l., a 23-ik *Illyés* István, Soltári énekek, Nagyszombat 1693. 37–38. l.
- 7 Id. mű. 134. l.
- 8 Teljes címe: Cantus Catholici. Pysne Katholické... (Lőcse) 1655. 2. kiad. Nagyszombat, 1700.
- 9 Cs. Tóth K., Halottas énekeskönyveink dallamai, *Zenatud. Tanulmányok I.*, Bp. 1953. 287–330. Lásd 290. l., 15. sz. jegyzet és 291. l. hangjegypéldáját!
- 10 Lásd Papp G., id. mű. 173–185. l.

THEOLOGIAI SZEMLE

1971. január—február

Az alapító szerkesztő bizottság:

Dr. Bartha Tibor, dr. Bodonhelyi József †, dr. Czeglédy István †, dr. Esze Tamás,
dr. Kádár Imre (felelős szerkesztő), dr. Nagy Gyula, dr. Ottlyk Ernő,
dr. Pákozdy László (főszerkesztő), dr. Pálffy Miklós (társszerkesztő), dr. Tóth Endre †,
dr. Varga Zsigmond J.

A bibliai és rendszeres teológiai tárgyú kéziratokat kérjük a főszerkesztő címére (Budapest IX., Ráday u. 28.), egyéb kéziratokat kérjük a felelős szerkesztő címére (Budapest VII., Rákóczi út 12. A. IV. 4.) küldeni.

Kiadóhivatal: Budapest XIV., Abonyi u. 21. Református Zsinat Sajtóosztálya
Előfizetési díj egész évre 180,—, félévre 90,— forint. Kettős szám ára 35,— forint.

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

70.4300/2 — Zrínyi Nyomda. Budapest, F. v.: Bolgár Imre